

Pfanelo ya Zwiḽiwa

BAMMBIRI ḽA MBUNO

Pfanelo ya Zwiḽiwa ndi mini?

Pfanelo ya zwiḽiwa ndi pfanelo ya vhuthu i ḽivhaho nga fhasi ha milayo ya lushaka na ya dzitshaka, ine ya tsireledza pfanelo dza vhathu dza u swikelela zwiḽiwa na u ḽifusha vhone vhane nga hu nga vha nga u bveledza zwiḽiwa zwavho kana nga kha u zwi renga. Pfanelo ya zwiḽiwa yo ḽumana na pfanelo ya muthu ya vhutshilo na tshirunzi. Pfanelo ya zwiḽiwa i ḽoḽa uri zwiḽiwa zwi vhe hone, zwi swikelelee na u lingana kha muḽwe na muḽwe hu si na khethululo tshinga tshoḽthe.

Arali muḽi kana muthu a sa khou ḽifhelwa nga u swikelela tshiimo itshi, a hu na tsiteledzo ya zwiḽiwa. Zwiḽwe zwa ndeme ndi uri zwiḽiwa zwi tea u kovhekanyiwa nga ngomu muḽani nga nḽila ine muraḽo muḽwe na muḽwe wa muḽa a kona u swikelela zwiḽiwa zwo linganaho. U kovhekanyiwa ha zwiḽiwa hu tea u itwa hafhu hu si na khethululo kha miraḽo ya muḽa.

Kha ḽa Afrika Tshipembe, muḽwe na muḽwe u tea u kona, hu sina u shona na zwithithisi zwi sa pfadzi, kha u dzhenelela ha nyito dza ḽuvha na ḽuvha. Hezwi zwi amba uri, vhuḽkati ha zwiḽwe zwithu, vha tea u kona u ḽiphina nga u swikelela ḽhoḽea dzavho dza mutheo dzi ngaho sa zwiḽiwa, nga nḽila i re na tshirunzi. U bveledza zwiḽiwa zwavho, vhathu vha ḽoḽa thanga, maḽi, vhuḽkoni ha u bveledza na zwiḽwe zwiko. Muthu a nga dovha a ḽoḽa u swikelela masheleni.

Vhuḽḽifhinduleli ha Muvhuso

Khethekanyo 27 (1) (b) ya Ndayotewa ya Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe i amba uri, “muḽwe na muḽwe u na pfanelo ya u swikelela zwiḽiwa na maḽi zwo linganaho.” Vhuḽḽifhinduleli uvhu vhu ḽandavhudzwa kha khethekanyo 27 (2), ine yone ya amba uri “muvhuso u tea u dzhia mulayotewa u pfalaho na maga a wanalaho kha zwiko, u swikelela khonadzeo i bvelaho phanḽa ya pfanelo iḽwe na iḽwe.” U ya nga ha Khethekanyo 35 (2)(e) ya Ndayotewa, vhafariwa na zwivhotswa na vhone vha na pfanelo ya u wana zwiḽiwa zwo linganaho, nahone khethekanyo 28(1)(c) i amba uri ḽwana muḽwe na muḽwe u na pfanelo ya “pfushi dza mutheo, vhudzulo, tshumelo ya ndondolo ya mutakalo ya mutheo na tshumelo dza zwa matshilisano.”

Pfanelo dzoḽthe kha Ndayotewa yashu dzi a lingana. Pfanelo dzo ḽisendeka nga dziḽwe. Sa tsumbo, hu sina zwiḽiwa, zwi a konḽa u guda tshikoloni wa kona u wana pfunzo.
Pfanelo dzi shuma kha vhoḽthe vha re shangoni ḽashu, vhana, vhafariwa, vhabvanḽa na vhaaluwa.

Afrika Tshipembe na ḽone ḽo saina thendelano nnzhi dza mashangoḽavha, zwine zwa amba uri ḽi tea u khwaḽisedza zwi tevhelaho:

ḽhonifho: ya u swikelela kha zwiḽiwa zwo linganaho zwine zwa vha hone. Muvhuso u nga si dzhie maga ane a thivhela u swikelela uhu;

Tsireledzo: zwi ḽoḽa maga nga muvhuso a u khwaḽisedza uri khamphani kana vhathu a vha kandedezani kha u swikelela ho linganaho ha zwiḽiwa;

U bveledza: zwi amba uri muvhuso u tea u dzhenelela nga nungo kha nyito dzo livhaho kha u khwaḽhisa u swikelela zwiko zwa vhathu zwine zwa nga shumiswa kha u bveledza zwiḽiwa. Arali muthu kana tshigwada tshi sa koni, nga ḽwambo wa zwiitisi zwine vha sa kone u zwi langa, kha u ḽiphina nga zwiḽiwa zwo linganaho, muvhuso u tea u ḽekedza pfanelo iyo, thwii.

Hezwi zwi amba uri muvhuso u tea u ḽekedza vhupo vhu konisaho u bveledza kana u renga zwiḽiwa zwo linganaho u itela vhone vhaḽe na miḽa yavho. U itela u renga zwiḽiwa, muthu u tea u kona u swikelela mbuelo nahone muvhuso u tea u khwaḽisedza uri hu na u swikelela tsireledzo ya matshilisano kha vhathu avho na miḽa ine ya si vhe nazwo.

Mikano kha Pfanelo ya u Swikelela

Pfanelo ya zwiḽiwa a zwi ambi uri vhathu na zwigwada vha na pfanelo dza u ḽekedza zwiḽiwa. Zwi amba uri muthu u na pfanelo ya u ḽiḽundela nga nḽila i re na ḽhonifho nga kha ikonomi na miḽwe mishumo. Nga maḽwe maipfi, vhathu na zwigwada vha na vhuḽḽifhinduleli ha u ita mishumo ine ya ḽo konisa u swikelela zwiḽiwa. Fhedzi-ha, muvhuso u na mushumo wa ndeme kha u tikedza nungo idzi.

Vhuḽḽifhinduleli ha muthu muḽwe na muḽwe ndi u ḽiḽundela vhone vhaḽe na miḽa yavho Hezwi zwi nga itwa nga u shuma u itela u wana tshedele ya u renga zwiḽiwa kana nga u lima mavu hu u itela u ḽavha zwiḽiwa zwine wa ḽo ḽa na u rengisela vhaḽwe. A huna muthu ane a tendelwa u thivhela muḽwe u swikelela pfanelo yawe ya zwiḽiwa nga nḽdani ha musi a khou thithisa pfanelo dza mulayo dza uyo muthu. Vhabebi nga maanḽa, vha a kombetshedzea u ḽekedza zwiḽiwa vhana vhavho. Musi vha sa koni, muvhuso u kombetshedzea u dzhenelela na u ḽekedza zwiḽiwa kha vhana avho.

Miḽwe mikano kha u swikelela pfanelo dza zwiḽiwa yo farwa nga mbekanyamaitele dza muvhuso na u shaya tshumiso ya mbekanyamaitele. Vhunzhi ha mavu a ndimo kha ḽa Afrika Tshipembe a kha ḽi vha zwanḽani zwa vhatshena vha si gathi, nahone hu khou ḽoḽea phaḽaladzo hafhu ya mavu. Hu dovha ha vha na u shaea ha thikhedzo kha vhorabulasi vhaḽuku kha u ḽuḽuwedza tsireledzo na mveledziso ya zwiḽiwa. Vhulimi ha dziḽoroboni a vhu khou ḽuḽuwedzwa lu fushaho kana u tikedzwa, naho hu na ḽhoḽea ya ngade dza zwiḽiwa ḽoroboni. Tshiimo tsha u swikelela magavhelo a matshilisano itshi fhasi vhukuma kha vhupo ha mahayani, hune vhusai ho ḽiḽea maanḽa, musi hu tshi vhambedzwa na vhupo ha dziḽoroboni.

Hu na ḽhoḽea ya uri muvhuso u sedze kha phaḽaladzo i pfadzaho ya mavu, u thusa vhorabulasi vhaḽuku vhapo nga vhukoni na tshedele ya u ḽibveledzisa, u ḽuḽuwedza na u tikedza mabulasi a ḽoroboni na u khwaḽisedza uri vhathu vha mahayani vha a ḽivha nga ha pfanelo dzavho dza tsireledzo ya zwa matshilisano nahone vha a kona u swikelela mphomali. Muvhuso u tea u dovha wa ita mbekanyamushumo dza u thivhela tshanduko ya kilima na u thusa zwitshavha u ḽowela masiandaitwa a tshanduko ya kilima.

Vhuḽumani vhukati ha pfanelo ya zwiḽiwa na dziḽwe pfanelo dza vhuthu¹

Pfanelo ya mutakalo: pfushi ndi tshipiḽa tsho katelaho pfanelo dza mutakalo na pfanelo dza zwiḽiwa. Vhafumakadzi vha vhaimana kana vhane vha khou mamisa a vha koni u swikelela zwiḽiwa zwa pfushi, ene na ḽwana wawe vha nga kwamea nga u shaya pfushi naho a wana ndondolo phanḽa ha u vhoḽholowa na nga murahu ha u vhoḽholowa.

Pfanelo ya vhutshilo: musi vhathu vha sa koni u ḽiḽundela, vha livhana na khombo ya u nga sika nga nḽila vha fa, u shaya pfushi kana zwa vhangana malwadze.

Pfanelo ya maḽi: pfanelo ya zwiḽiwa i nga si kone u swikelelea nga tshi tshavha arali vhathu vha sa koni u swikelela maḽi ane vha nga a shumisa mahayani.

¹ <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>. Pfanelo dzo ḽumana, pfanelo dzo bulwaho aḽho nḽha dzi tou vha fhedzi dziḽwe dza pfanelo dza mutheo dzine vhathu vhoḽthe vha fanela u vha nadzo, dzine dza pimea kana dza sa wanale musi vhathu vho livhana na u sa tsireledzwa ha zwiḽiwa.

Pfanelo ya pfunzo: ngala na u shaya pfushi zwi thithisa vhukoni ha u guda ha vhana nahone zwi nga vha kombetshedza u litsha tshikolo vha ya u shuma, zwine zwa fhungudza na u dzhiela fhasi u diphina havho nga pfanelo ya pfunzo.

Pfanelo ya u shuma na tsireledzo ya matshilisano: mushumo na tsiredzo ya matshilisano kanzhi ndi ndila dza ndeme dza u wana zwiliwa. Nga thungo, mbuelo dza miholo ya fhasi na dza tsireledzo ya matshilisano kanzhi dzi thomiwa hu tshi dzhielwa ntha mutengo wa mutheo wa zwiliwa maragani.

Pfanelo ya u wana mafhungo: mafhungo ndi a ndeme kha pfanelo ya zwiliwa. A konisa vhatu u divha nga ha zwiliwa na pfushi, maraga na nyavhelo ya zwiko. Zwi khwatshisedza u dzhenelaha vhatu na u nanga ha vharengi vho vhotholowa. U tsireledza na u tufuwedza pfanelo ya u toga, u wana na u pfukisa mafhungo zwi tufuwedza u diphina nga pfanelo ya zwiliwa.

Mbuno dza zwiliwa

- Afrika Tshipembe li na tshivalo tsha nthesa tsha vhushai na u sa lingana kha lifhasi. Zwa zwino hu na vhatu vha swikaho 11 miljioni Afrika Tshipembe vha si na tsireledzo ya zwiliwa (vhane vha sa divhe uri zwiliwa zwi tevhelaho zwi do bva ngafhi).
- Hu na vhatu vha 12 miljioni vha vhashai vha si na tsireledzo ya zwiliwa, 70% yavho vha kha vhupo ha mahayani. Vha fhiraho 60 phesente wa vhatu vhane vha dzula vhe na ngala ndi vhafumakadzi.
- U shaya pfushi zwi dzula zwi thaidzo khulwanesa ya lifhasi ya mutakalo na tshivhanga tshihulwane tsha u lovha ha vhana, u fhira HIV/AIDS, TB na dali zwo tangana.
- Vhana vha swikaho 1.5 miljioni vha re nga fhasi ha minwaha ya 6 vhane nyaluwo yavho ya thithiswa nga u dzulela u shaya pfushi.

- Vhatu vha swikaho 25% vha re na ngala kha lifhasi vha bva sub-Saharan Africa.
- U shaya zwiliwa zwo linganaho na pfushi ndi tshivhanga tshihulwane tsho livhanaho na vhana fhano Afrika Tshipembe namusi. U shaya u swikelela zwiliwa ha vhana zwi do kwama pfanelo dzi nga ho mutakalo, pfunzo na mutakalo.
- Naho Afrika Tshipembe li mubvelelwa wa zwiliwa, u swikelela zwiliwa izwi kha vhatu vhothe vha Afrika Tshipembe zwi a konga.
- Hu na zwiliwa zwo linganaho kha lifhasi zwa u tungalala muthu muwe na muwe, fhedzi nga riwambo wa zwiitisi zwo vhalaho, a si vhothe vhane vha kona u swikelela zwiliwa.
- Vhonzhi ha mavu a ndimo kha dzhangho a shumiswa u tavha zwithu zwi nga ho sa luguli, sisal, tie, fola, mphwe na cocoa, zwithu zwine zwa si vhe zwiliwa nahone zwi si zwa pfushi, fhedzi zwine zwa khou togea vhukuma.
- Tshanduko ya kilima i anzela u lavheleswa sa tshivhanga tsha zwino na tsha tshifhanga tshi gaho tsha ngala na vhushai. Nga 2050, tshanduko ya kilima na phetheni dzi sa takadzi dza mutsho zwinga vha zwo sukumedzela vhaive vhana vha miljioni dza 24 kha ngala. Vhana vhane vha swika hafu ya avha vha do vha vha kha sub-Saharan Africa.
- Khamphani dza phuraivethe dzi si gathi u mona na lifhasi dzi na thanziela ya u shumisa thanga u bveledza zwiliwa nahone khamphani idzi dzi a dzhia tsho ya mutengo wa thanga idzi dzine dza kona u iswa kha vhorabulasi vhapo. Kulangele kwa vhonezhi ha thanga, ndeme yadzo, ndisedzo na mitengo zwi kwama vhukoni ha vhatu ha u nga ditavhela zwiliwa zwavho na u bveledza zwibveledzwa zwa zwiliwa zwi sa duri.
- Zwiliwa zwi re fhasi ha 80% zwa Afrika Tshipembe zwo khwinifhadzwa lwa dzhenethiki (GM).
- GM ndi zwiliwa zwo shandukswaho nga u dzhenisa kana u bvisa zwipidza zwituku zwa matheriala wa dzhenethiki, dzhini kana oganizimu u itela u sika zwitaluli zwi togiwaho. Idzo oganizimu dzo khwiniswaho lwa dzhenethiki dzi dovha dza vhidzwa u pfi GMO. Masiandaitwa a tshifhanga a u shumiswa ha zwiliwa zwa GM ha divhe nahone a nga vha khombo.

Mushumo wa SAHRC

Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu Afrika Tshipembe (SAHRC) ndi tshimiswa tsho diimisaho nga tshothe tsho thomiwaho nga Ndayotewa u itela u tola, u tsireledza, u tufuwedza na u bveledza pfanelo dza vhatu kha shango lashu. Afrika Tshipembe li na tshivalo tsha nthesa tsha vhushai na u sa lingana. Zwenezwo ndi mbilaelo ya vha SAHRC musu pfanelo dza mutheo sa pfanelo ya u swikelela zwiliwa, dzi khomboni. Vha SAHRC vha nga thusa u swiswikelela pfanelo ya zwiliwa nga u shumisa nungo dzavho kha u dzhenisa mazhendedzi a ngaho sa SASSA, muvhuso wapo, wa vundu na wa vhuwati, vhorabulasi vha re hone nga ha thaidzo dze vhatu vha livhana nadzo kha zwitshavha

Musi muthu kana tshigwada tshi sa koni u diphina nga pfanelo ya zwiliwa zwo linganaho zwine vha zwi wana, muvhuso u na vhudivhindleli ha u swikelela pfanelo iyo thwii na SAHRC i do thusa vhatu, nga maanga zwigwada zwi re khomboni uri zwi kwamane na muvhuso u itela u swikelela pfanelo iyo. SAHRC i tea u dovha ya khwatshisedza uri i engedza tshenzhelo ya pfanelo ya u swikela zwiliwa na u tufuwedza mvusuludzo kha sekithara dothe, hu tshi katelwa avho vha dzhenelaha kha mveledziso ya zwiliwa. Zwine SAHRC ya ita zwi katela u shumana na mbilaelo dza muthu nga muthi, thuso kha zwigwada zwi kwameaho sa vhafumakadzi na vhatu vha vhaolefali, zwiimiswa zwa zwiliwa, vhashumisani vha zwa vhubindudzi vha muvhuso na vha dzhenelaha kha sekithara dza phuraivethe u itela u tufuwedza mvusuludzo kha tshimo tsho fhambanaho kha u bveledza na ndisedzo ya zwiliwa zwa mutheo.

KHA VHA RI KWAME

Webusaiti: www.sahrc.org.za

Imelji: info@sahrc.org.za

Ofisi khulwane

Braampark Forum 3, 33 Hoofd Street,
Braamfontein; Johannesburg
Luṭingo: 011 877 3600 • Fekisi: 011 403 0684

EASTERN CAPE

4th floor Oxford House,
86 Oxford Street; East London
P. O. Box 972, East London 5200
Luṭingo: 043 722 7828 • Fekisi: 043 722 7830

Free State

50 East Burger Street,
1st Floor TAB building, Bloemfontein
P.O. Box 4245, Bloemfontein, 9301
Luṭingo: 051 447 1133 • Fekisi: 051 447 1128

Gauteng

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Private Bag X 2700, Houghton, 2041
Luṭingo: 011 877 3750 | Fax 011 403 0668

KwaZulu-Natal

First Floor,
136 Victoria Embankment, Durban
P. O. Box 1456, Durban, 4000
Luṭingo: 031 304 7323/4/5 • Fekisi: 031 304 7323

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square,
Corner of Schoeman and Grobler Streets, Polokwane
P. O. Box 4431, Polokwane, 0700
Luṭingo: 015 291 3500 • Fekisi: 015 291 3505

Mpumalanga

4th Floor Carltext Building, 32 Bell Street, Nelspruit
P. O. Box 6574, Nelspruit, 1200
Luṭingo: 013 752 8292/5870 • Fekisi: 013 752 6890

Northern Cape

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
P. O. Box 1816, Upington, 8801
Luṭingo: 054 332 3993/4 • Fekisi: 054 332 7750

North West

170 Kloppe Street, Rustenburg
P.O. Box 9586, Rustenburg, 0300
Luṭingo: 014 592 0694 • Fekisi: 014 594 1069

Western Cape

7th Floor ABSA building,
132 Adderley Street, Cape Town
P.O. Box 3563, Cape Town, 8000
Luṭingo: 021 426 2277 • Fekisi: 021 426 2875